

ЗНАЧЕННЯ КОДЕКСУ ФЕОДОСІЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КАНОНІЧНОГО ПРАВА

Питання формування канонічного права належить до числа актуальних проблем, які досліджуються сучасною історико-правовою наукою. Актуальність дослідження відповідної проблематики пояснюється тією обставиною, що канонічне право є невід'ємним елементом християнської культур, морально-етичним підґрунтям відповідних правових систем. Відтак процес розвитку християнського учення нерозривно пов'язаний з формуванням та розвитком канонічного права, яке, у свою чергу, є невіддільним від системи римського права.

Духовною складовою канонічного права є ідеї та догмати християнської релігії в католицькому (західнохристиянському) трактуванні. Юридичним підґрунтям — норми римського права [1]. До того ж варто підкреслити, що зв'язок між цими правовими системами є двостороннім, а вплив — взаємним: канонічне право зобов'язане римському праву низкою правових рішень, але, в свою чергу, воно надало нормам римського права християнське, гуманістичне звучання, збагативши його такими поняттями як «індивідуалізація» вини та відповідальності за завдану шкоду, пом'якшення покарання з врахуванням особистості порушника та наявності прагнення спокути з його боку тощо. Саме в результаті збагачення римського права «християнським містичним імперативом» останнє стало одним з наріжних каменів так званого «Європейського дому» (В. Скуратівський), до розбудови якого прагне долучитися Україна.

Зазначеним концептом і визначається значення канонічного права та його роль для сучасності.

Слід зазначити, що загальні проблеми формування канонічного права як правової системи в різні часи під тим чи іншим кутом зору були предметом дослідження науковців. Однак у більшості випадків цих питань правознавці торкалися у підручниках та посібниках при розгляді перебігу розвитку римського права або при викладі історії держави і права зарубіжних країн [2], не приділяючи, за окремими винятками [3], уваги питанням юридичного генезису канонічного права.

Разом із тим сутність канонічного права не може бути повністю з'ясована без аналізу головного юридичного джерела останнього, яким є Кодекс Феодосія. Тому, не зупиняючись тут на питанні визначення поняття та форм джерел канонічного права, стосовно якого точиться дискусія [4], розглянемо далі значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права.

Після визнання християнства пануючою релігією в Римській імперії починається новий, один з найбільш плідних періодів розвитку церковного права, коли було започатковане утворення загальноцерковного, чи всесвітнього, канонічного кодексу, в який входили постанови церковних соборів (синодів), що регулювали питання церковного життя і дисципліни. Ці постанови іменували-

ся канонами (від грец. терміна *καπὸν* — «правило» або «норма», який згодом набув спеціального правового значення, позначаючи закон, виданий синодом, вселенським собором чи навіть окремим єпископом).

Оскільки число канонів, виданих синодами і вселенськими соборами, а також окремими єпископами, множилося, їх час від часу зводили в неофіційні збірки. Ці збірки містили норми, викладені в Писанні і працях Батьків церкви, декретальні листи і рішення патріархів, пап та єпископів, поряд з рескриптами і постановами римських імператорів та іншими нормами, які торкалися питань життя церкви та деяких питань її взаємин з державними інституціями (спроби таких кодифікацій мали місце, коли були створені Кодекс Грегорія та Гермогеніана: і перший, і другий були неофіційними збірками імператорських конституцій). Усі ці збірки поєднували правові приписи з моральними розпорядженнями, теологічними доктринами і літургійними формулами. Слід сказати, що зазначені церковні закони, як у Західній, так і у Східній Римській імперії, зазнали сильного впливу класичного римського права [5].

Окрім канонів, церковне життя регламентувалося й світськими цивільними законами. Римське цивільне законодавство не лише в Західній Римській імперії, але і в Східній Римській імперії (у так звану «ранню візантійську добу») піддавалося кодифікації. К процесу таких кодифікацій склалися законодавчі збірки, до яких входили як конституції, видані в дохристиянські часи імперії, так і конституції імператорів-християн [6].

Особливе місце належить Кодексу Феодосія, що був першим офіційним кодифікованим актом римського права і являв собою збірку систематизованих та узгоджених імператорських конституцій. Саме Кодекс Феодосія став основним джерелом принципів та юридичних норм, що визначили характер канонічного права. Особливе значення мала і має його XVI книга (§ 1.2), що містить закони, які стосуються виключно церковних справ.

За своєю сутністю, як елемента джерелознавчої бази, Кодекс Феодосія — це пам'ятник права доби пізньої Античності, складений у правління Феодосія II Молодшого (408–450) — імператора Східної Римської імперії. Робота з його створення почалася в 435 році [7] з видання імператорського закону, що містив розпорядження «упорядкувати закони», починаючи з Костянтина Великого і по 435 рік, «розподіливши їх відповідно до змісту по титулах» [8]. Для виконання цього завдання була створена спеціальна кодифікаційна комісія із шістнадцяти чоловік на чолі з квестором палацевого відомства Антиохом.

Комісії було дозволено в процесі роботи видаляти «зайві слова (у законах) і додавати необхідне, усувати двозначність і виправляти невідповідності», тобто робити так звані інтерполяції, чим вона і скористалася, уточнивши низку застарілих понять, термінів тощо [9].

Робота кодифікаційної комісії була завершена в лютому 438 року. З 15 лютого 438 року Кодекс Феодосія набрав чинності у Східній Римській імперії, а з 1 січня 439 року почав діяти також і на території Західної Римської імперії [10].

Говорячи про значення Кодексу Феодосія в процесі формування канонічного права, варто зробити акцент, передусім, на законах, що містяться у книзі XVI

«Про універсальну чи католицьку церкву». Тут необхідно відзначити, що саме ці закони склали основний масив імператорського законодавства про церкву і що найбільш важливо, стали його основою, визначили сутність та напрямок робіт у цій галузі на майбутнє.

Книга XVI Кодексу нараховує 201 конституцію. Найбільш рання конституція датована 31 жовтня 313 року [11], а остання — 14 жовтня 410 року [12]. Усі вони згруповані за змістом і розподілені по титулах: 1-й титул — про католицьку віру (4), [13] 2-й — про єпископів, церкви і кліриків (47), 3-й — ченців (2), 4-й — про людей, що сперечаються стосовно релігії (6), 5-й — про єретиків (66), 6-й — про святе водохрещення, що не може бути повторене (7), 7-й — про віровідступників (7), 8-й — про іудейську секту (жителі неба) і самаритян (29), 9-й — про те, що жоден іудей не повинен мати рабом християнина (5), 10-й — про язичників, жертвоприношення та храми (25), 11-й — про релігію (3).

Варто звернути увагу на те, що у перебігу появи конституцій чітко просліджуються декілька етапів: 1) з 313 р. по 360 р., 2) з 360 р. по 363 р., 3) з 364 р. по 393 р., 4) з 394 р. по 435 р.

Отже, як бачимо, прийняття 32 конституцій припадає на період з 313 р. по 360 р., однієї — на період з 360 р. по 363 р., 52 — на період з 363 р. по 393 р. А на період з 394 р. по 435 р. припадає 116 конституцій, тобто динаміка їх появи, на нашу думку, чимось нагадує процес формування *ius gentium* і *ius honogarium* — є рухом від конкретних проблем до конкретних рішень. Це ще раз підтверджує думку щодо формування імператорського законодавства про церкву як закономірний розвиток римського права.

Авторство найбільшої кількості конституцій належить імператорам, які або лояльно ставилися до християнства, або ж були щирими прихильниками християнської віри, що свідчить, як уявляється, про генетичний зв'язок імператорського законодавства про церкву з процесом формування канонічного права та про нормотворче значення останнього.

На відміну від інших (як ранніх, так і пізніх) кодифікацій, Кодекс Феодосія містив у собі закони починаючи з 313 року. У християнській традиції — це час припинення гонінь, початок правління першого християнина на троні. Таким чином, у Кодексі Феодосія зібрані закони, які були прийняті в християнську добу, християнськими імператорами, що мало для християн величезне значення.

Нарешті, варто зазначити, що Кодекс Феодосія — це перший пам'ятник права, де релігійні питання не тільки є предметом правотворчості, але й відокремлені від усіх інших. Усі вони зібрані і розміщені в XVI книзі «Про універсальну або католицьку церкву».

Ніколи раніше, до створення XVI книги Кодексу Феодосія, питання, пов'язані з релігією, практично не ставали предметом правотворчості. Держава самоусувалася від цього. Натомість, у XVI книзі Кодексу питання релігії є основними, все інше носить другорядний і пояснювальний характер. Законодавець підкреслює це неодноразово, погоджуючи суто богословські проблеми, що ма-

ють відношення чи до християн, чи до якої-небудь іншої релігії, з суто цивільно-правовими питаннями. Такий зв'язок є невід'ємною умовою для самостійного існування *ius religiosus*, зокрема *ius canonicum*, його значимості в майбутньому для всіх, а не тільки для кліру і державних службовців.

Отже, створення Кодексу Феодосія, як головної складової частини імператорського законодавства про церкву, можна охарактеризувати як найбільш важливий етап у процесі формування канонічного права, створення підґрунтя для самостійного існування християнської церкви у правовому полі, а відтак і створення можливості здійснення нею в майбутньому самостійної правотворчості.

Література і примітки

1. Харитонов С. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. — О., 2001. — С. 120.
2. Покровский И. А. История римского права. — С.Пб., 1998. — С. 208–231; Дождев Д. В. Римское частное право. — М.: Ипфра М – Норма, 1996. — С. 35–67; Підпригора О. А., Харитонов С. О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 65–82; Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник: В 2 т. — М., 1998. — Т. 1. — С. 213–223.
3. Коптев А. В. Кодификация Феодосия II и ее предпосылки // Древнее право. — 1996. — № 1. — С. 247–261; Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования. — М.: Ипфра М – Норма, 1998. — С. 195–201; Харитонова О. І., Харитонов С. О. Порівняльне право Європи: Посібник. — Х., 2002. — С. 289–308.
4. Джерова Л. Каноническое право в католической церкви. — М., 1999. — С. 71–74; Павлов А. С. Курс церковного права. — С.Пб., 2002. — С. 43–52; Цыпин В. А. Церковное право. — М., 1996. — С. 67.
5. Харитонова Т. Є. «Leges» як основний матеріал для створення Кодексу Юстиніана // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави. — О., 2004. — С. 203.
6. Гарольд Дж. Берман. Вказ. праця. — С. 195–196.
7. Харитонов С. О. Римське приватне право. — Х., 2000. — С. 76.
8. Однак ще раніш в 429 році мала місце спроба створення кодифікаційної комісії (див.: СTh. I, 1, 5). Тоді була утворена комісія з дев'яти душ. Однак її діяльність незабаром припинилася і була поновлена вже після створення нової комісії у розширеному складі в 435 році. Див.: Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis / Ed. P. Krueger, Th. Mommsen. — Berolini, 1905.
9. СTh. I, 1, 6.
10. СTh. I, 1, 6.2.
11. Зберігся протокол засідання Сенату, присвячений вступу Кодексу в силу: Gesta senatus de Theodosiano publicando // СTh. p. 1–4.
12. СTh. XVI, 2, 1.
13. СTh. XVI, 11, 3.
14. У дужках вказано кількість конституцій зміщує титул.
15. СTh. XVI, 1, 3; 5, 28.